

9. Діалектика як вчення про розвиток

С

Лао Цзи
а

-2-

Коли в піднебесній довідаються, що прекрасне є прекрасним, з'явиться й потворне. Коли всі довідаються, що добро є добром, виникає зло. Тому буття й небуття породжують одне одного, важке й легке створюють одне одного, довге і коротке взаємно співвідносяться, високе й низьке одне одним визначаються. Звуки, зливаючись, приходять у гармонію, попереднє і наступнє слідуєть одне за одним. Тому досконаломудрий, роблячи справи, віддає перевагу не діянню; здійснюючи навчання, не звертається до слів, викликаючи зміну речей, (він) не здійснює її сам; створюючи, не володіє (тим, що створено); надаючи руху, не додає до цього зусиль; успішно завершуючи (що-небудь), не пишається. Оскільки він не пишається, його заслуги не можуть бути відкинуті.

-22-

У древності говорили: «Збиткове стає досконалим, криве — прямим, порожнє — наповненим, старе стає новим; прагнучи до малого, досягаєш багато чого; прагнення одержати багато чого веде до оман».

Тому досконаломудрий прислухається до цього повчання, якому необхідно слідувати в піднебесній. Досконаломудрий виходить не тільки з того, що бачить сам, тому може бачити ясно. Він не вважає правим тільки себе, тому може володіти істиною. Він не прославляє себе, тому має заслужену славу. Він не піднімає себе, тому він старший серед інших. Він не протиборствує, тому непереможний у піднебесній.

Слова древніх: «збиткове стає досконалим» — хіба порожні слова? Вони дійсно вказують людині шлях до (істинної) досконалості.

-34-

Велике Дао розтікається всюди. Воно може перебувати й вправо й уліво. Завдяки йому все суще народжується й не припиняє (свого росту). Воно робить подвиги, але слави собі не бажає. З любов'ю виховуючи всі істоти, воно не вважає себе владарем. Воно ніколи не має власних бажань, тому його можна назвати незначним. Все суще вертається до нього, але воно не розглядає себе основою. Його можна назвати великим. Воно стає великим, тому що ніколи не вважає себе таким.

-40-

Перетворення в протилежне є дія Дао, слабкість є властивість Дао. У світі всі речі народжуються в бутті, а буття народжується в не-бутті.

-42-

Дао породжує одне, одне породжує два, два породжує три, а три породжує всі суті [8]. Всі істоти несуть у собі інь і ян, наповнені ці й утворюють гармонію.

Люди не люблять (імена) «самотній», «сірий», «нещасливий». Тим часом гуни й вани цими іменами називають себе. Тому речі піднімаються, коли їх принижують, і принижуються, коли їх піднімають.

Чому вчать люди, тому навчаю і я: сильний і жорстокий не вмирає своєю смертю. Цим керуюся я у своєму навчанні.

Лао Цзи. Дао Де Цзин.

Геракліт а

«Все тече, і ніщо не стоїть на місці».

«Не можна двічі увійти в одну й ту саму річку, ні двічі доторкнутися до плинної, тотожної за своїм характером сутності. Вона швидко свої зміни роз'єднує, а потім знову з'єднує, приходять і знову йде».

«Цей світ, який для всіх не створив ніхто з богів чи людей, але завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що розгорається відповідно до міри і згасає відповідно до міри».

Плотін а

Діалектика є здатність давати в логосі (мислене і словесне) визначення кожної речі, що вона є і чим відрізняється від інших речей і що у неї спільне з ними і, окрім того, де місце кожної з них, і чи є вона сутність, і скільки існує суцільних і, з іншого боку, несущих, відмінних від суцільних. Вона говорить і про благо, і про неблаго, і про те, що належить до блага, і про протилежне йому, і про те, що вічне, і, певна річ, про те, що не таке; (говорить) про все вона на підставі знання, а не міркування.

Але звідки це знання бере своє начало? Звичайно, розум дає очевидні начала, якщо тільки душа здатна їх збагнути. Потім душа те, що витікає з них, з'єднує, сполучає і розрізняє, доки не дійде до досконалиго розуму. Справді, (діалектика), казав (Платон), є найбільш чисте в розумі і мисленні. Будучи найціннішою з усіх наших здібностей, вона з необхідністю досліджує суще і найбільш цінне, як мислення — суще, як розум — те, що за межами сущого. Але що таке філософія? Вона найцінніша. Та чи тотожна вона діалектиці? Ні, діалектика — найцінніша частина філософії.

Плотін. Еннеади.

Арістотель а

Тому що у протилежностей може бути щось проміжне й у деяких воно дійсно буває, то проміжне з необхідністю складається з протилежностей. Бо все проміжне належить до того самого роду, що й те, проміжним чого воно є. Таким чином, проміжне повинно належати до одного і того ж роду — як одне проміжне з іншим, так і з тим, для якого воно є проміжним.

А якщо проміжне, як було доведено, належить до того самого роду і воно є проміжним між протилежностями, то воно з необхідністю складається з цих протилежностей. І справді, у цих протилежностей або буде якийсь (спільний) рід або ні. І якщо рід існує так, що він є чимось, що передує цим протилежностям, то попередніми — протилежними одна одній — будуть ті видові відмінності, що утворили протилежності як види роду, бо види складаються з роду і видових відмінностей. Але будь-що виникає з протилежностей так, що перехід у нього здійснюється раніше, ніж перехід у другу протилежність, бо порівняно з самими протилежностями воно матиме

дану властивість і меншою мірою, і більшою; тому-то воно також буде проміжним між протилежностями. А тому й решта проміжних ланок — також складені, бо те, що (має дану властивість) більшою мірою, ніж одне, і меншою, ніж друге. Але тому що не існує нічого іншого в межах одного й того ж роду, що передувало б протилежностям, то все проміжне має складатися з протилежностей, тому-то і все нижче — як протилежне, так і проміжне — складатиметься з первинних протилежностей. Отже, зрозуміло, що все проміжне належить до того ж роду, є проміжним між протилежностями і складається з протилежностей.

Арістотель. Метафізика.

Гегель Г.

а

Категорії і закони діалектики. Якість, кількість, міра

Кожна сфера логічної ідеї виявляється певною цілісністю визначень і певним зображенням абсолюту. Таким є також і буття, яке містить у середині себе три ступені: якість, кількість і міру. Якість є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що щось перестає бути тим, чим воно є, коли воно втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня до буття, байдужа до нього визначеність. Третій ступінь буття, міра, є єдністю перших двох, якісна кількість. Усі речі мають свою міру, тобто кількісно є визначеними, і для них байдуже, чи будуть вони більш або менш великими; але разом з тим ця байдужість має також свою межу, при переході через яку з подальшим збільшенням чи зменшенням речі перестають бути тим, чим вони були. Міра слугує відправним пунктом переходу до другої головної сфери ідеї — до сутності.

Діалектичне заперечення

Під зняттям ми розуміємо, по-перше, усунути, заперечити і говоримо, відповідно до цього, що закон, заклад є відміненим, усуненим. Але зняття означає також збереження, і ми говоримо в цьому сенсі, що дещо збережене.

Перехід кількісних змін у якісні

Дане відношення міри, певна самотійна реальність, якісно яка є відмінною від інших. Таке для-себе-буття в зв'язку з тим, що воно в той же час по суті своїй є певним відношенням визначених кіль-

костей, відкрите для зовнішності і для кількісної зміни; воно має простір, у межах якого воно залишається байдужим до цієї зміни і не змінює своєї якості. Але виникає така точка цієї зміни кількісної, в якій змінюється якість, визначена кількість виявляється специфічною, так що змінене кількісне відношення перетворюється на деяку міру і тим самим на нову якість, на нове дещо. Відношення, що змінило перше, є визначеним ним почасти в тому смислі, що моменти, які перебувають у спорідненості, якісно є тими ж самими, почасти в тому, що тут є кількісна неперервність. Але так як відмінність стосується цього кількісного, то нове дещо ставиться байдуже до попереднього; відмінність між ними є зовнішньою відмінністю визначеної кількості. Вона з'являється, отже, не з попередньої, а безпосередньо з себе, тобто з внутрішньої, такої що не вступила в наявне буття специфічної єдності. Нова якість чи нове дещо піддане такому ж процесу своєї зміни і т.д. до безкінечності.

Оскільки рух від однієї якості до другої відбувається в постійній безперервності кількості, оскільки відношення, що наближується до деякої якісної точки, що розглядається кількісно, розрізняється лише як «більше» і «менше». Зміна з цього боку є поступовою. Але поступовість стосується тільки зовнішнього аспекту зміни, а не якісного її аспекту; попереднє кількісне відношення, що є безконечно близьким до наступного, все ще є другим якісним існуванням. Тому з якісного боку абсолютно переривається суто кількісний поступальний рух уперед, що не складає межі в собі самому; так як нова якість, що з'являється, за своїм суто кількісним співвідношенням є порівняно зі зникаючим невизначено другим, байдужою якістю, то перехід є стрибком; обидві якості розміщені як цілковито зовнішні одна щодо одної.

Суперечність і її примирення

...Однією з основних оман попередньої логіки і буденної уяви є погляд, ніби суперечність не є таке ж суттєве й іманентне визначення, як тотожність; більше того, якщо вже мова зайшла про ієрархію й обидва визначення ми повинні фіксувати як розрізнені, то слід було б визнати суперечність більш глибокою і більш суттєвою. Бо порівняно з нею тотожність є лише визначенням простого безпосереднього, визначення мертвого буття; суперечність же є коренем будь-якого руху і життєвості; лише оскільки дещо має в самому собі суперечність, воно рухається, володіє імпульсом.

Суперечність звичайно, по-перше, усувають з речей, із сущого й істинного взагалі, стверджуючи, що немає нічого суперечливого.

По-друге, суперечність, навпаки, виштовхується в суб'єктивну рефлексію, яка із своїм співвіднесенням і порівнянням її буцімто вперше створює. Але і в цій рефлексії її також по-справжньому немає; бо суперечливого, як запевняють, не можна ні уявити собі, ні помислити. Суперечність визнається взагалі, чи буде це суперечність у дійсному чи в мислячій рефлексії, випадковістю, ніби аномалією і мимущим пароксизмом хвороби.

Суперечність не слід трактувати тільки як якусь аномалію, що зустрічається подекуди: вона є негативне в його суттєвому визначенні, принципом усякого саморуху, що полягає не в чомусь іншому, як у деякому зображенні суперечності. Самий зовнішній чуттєвий рух є її безпосереднім наявним буттям. Дещо рухається не остільки воно в цьому «тепер» перебуває тут, а в другому «тепер» там, а лише оскільки воно в одному і тому ж «тепер» перебуває тут і не тут, оскільки воно в цьому «тут» одночасно і перебуває, й не перебуває. Треба погодитися з давніми діалектиками, що суперечності, які вони знайшли в русі, дійсно існують; але з цього не випливає, що руху немає, а навпаки, що рух є самою існуючою суперечністю.

... З розгляду природи суперечності отримали взагалі той висновок, що якщо в тій чи іншій речі можна виявити деяку суперечність, то це саме по собі ще не є, так би мовити, перекирченням, дефектом чи помилкою цієї речі.

Гегель Г. Феноменологія духу.

Енгельс Ф.

а

...Метафізичний спосіб розуміння, хоч і є правомірним і навіть необхідним у певних галузях, більш чи менш широких, залежно від характеру предмета, рано чи пізно досягає кожного разу тих меж, за якими він стає одностороннім, обмеженим, абстрактним і заплутується в нерозв'язних суперечностях, тому що за окремими речами він не бачить їх взаємного зв'язку, за їх буттям — їх виникнення і зникнення, через їх спокій забуває їх рух, за деревами не бачить лісу.

Ось чому кожна органічна істота завжди є та сама і, однак, не та сама. При точнішому дослідженні ми знаходимо також, що обидва полюси якої-небудь протилежності — наприклад, позитивне і негативне — такі ж невіддільні одне від одного, як і протилежні, і що вони, незважаючи на всю протилежність між ними, взаємно проймають одне одного. Ми бачимо далі, що причина і наслідок є уявлення, які мають значення як такі тільки в застосуванні до даного

окремого випадку; але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок в його загальному зв'язку з усім світовим цілим, ці уявлення сходяться і переплітаються в уявленні універсального взаємодіяння, в якому причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки. Всі ці процеси і всі ці методи мислення не вкладаються в рамки метафізичного мислення. А для діалектики, для якої є істотним те, що вона бере речі та їх розумові відображення в їх взаємному зв'язку, в їх зчепленні, в їх русі, в їх виникненні і зникненні, — такі процеси, як наведені вище, навпаки, тільки підтверджують її власний метод дослідження. Природа є пробний камінь для діалектики, і треба сказати, що сучасне природознавство дало для такої проби надзвичайно багатий матеріал, який з кожним днем збільшується, і цим матеріалом довело, що в природі все відбувається кінець кінцем діалектично, а не метафізично.

* * *

Коли ми візьмемо як приклад останній із цих рядів і припустимо послідовно $n = 1$, $n = 2$, $n = 3$ і т. д., то матимемо такі результати (відкидаючи ізомери) :

$C_2H_2O_2$	— мурашина кислота	—	точка кип.	100° ,	точка плавл.	1°
$C_2H_4O_2$	— оцтова	»	»	»	118°	» » 17°
$C_3H_6O_2$	— пропіонова	»	»	»	140°	» » —
$C_4H_8O_2$	— масляна	»	»	»	162°	» » —
$C_5H_{10}O_2$	— валеріанова	»	»	»	175°	» » —

і т. д. до $C_{30}H_{60}O_2$ — мелісинової кислоти, яка плавиться тільки при 80° і не має зовсім точки кипіння, бо вона взагалі не може випаровуватись не розкладаючись.

Отже, тут ми бачимо цілий ряд якісно різних тіл, які утворюються простим кількісним додаванням елементів, притому завжди в одній і тій самій пропорції. У найчистішому вигляді це явище виступає там, де в однакою пропорції змінюють свою кількість усі елементи сполуки, як, наприклад, у нормальних парафінів C_NH_{2N+2} : найнижчий з них, метан CH_4 , — газ; а найвищий з відомих, гексадекан $C_{16}H_{34}$, — тверде тіло, що утворює безколірні кристали, плавиться при 21° і кипить тільки при 278° . В обох рядах кожний новий член утворюється додаванням CH_2 , тобто одного атома карбону і двох атомів гідрогену, до молекулярної формули попереднього члена, і ця кількісна зміна молекулярної формули спричиняє кожного разу утворення якісно іншого тіла.

Але ці ряди становлять тільки особливо наочний приклад; майже всюди в хімії, наприклад уже на різних окисах азоту, на різних кислотах фосфору або сірки, можна бачити, як «кількість переходить у якість», і це ніби плутане і туманне уявлення Гегеля може бути виявлене, так би мовити, у тілесній формі в речах і процесах, причому, однак, ніхто не плутає і не залишається в тумані, крім пана Дюрінга. І якщо Маркс перший звернув увагу на цей факт, а пан Дюрінг, читаючи цю вказівку, не розуміє навіть, про що йде мова (бо інакше він, звичайно, не пропустив би безкарно такого нечуваного злочину), то цього досить, щоб, навіть не оглядаючись назад в сторону знаменитої дюрінгівської натурфілософії, встановити з цілковитою ясністю, кому бракує «у високій мірі сучасних освітніх елементів природничо-наукового способу мислення» — Марксові чи панові Дюрінгу, і хто з них достатньо не обізнаний з «головними положеннями... хімії».

Наприкінці ми хочемо послатися ще на одного свідка на користь перетворення кількості в якість, а саме Наполеона. Останній так описує бій маловправної у верховій їзді, але дисциплінованої французької кавалерії з мамлюками, які в той час безумовно були кращою в єдиноборстві, але не дисциплінованою кіннотою:

«Два мамлюки безумовно перевершували трьох французів; 100 французів дорівнювали силою 100 мамлюкам; 300 французів здебільшого брали гору над 300 мамлюків, а 1000 французів завжди побивали 1500 мамлюків».

Подібно до того як у Маркса певна, хоч і мінлива, мінімальна сума мінової вартості необхідна для того, щоб зробити можливим її перетворення в капітал, так само у Наполеона певна мінімальна величина кінного загону необхідна, щоб дати проявитися силі дисципліни, яка закладена в зімкнутому строю та планомірності дії, і щоб ця сила дисципліни виросла до переваги навіть над більш значними масами іррегулярної кавалерії, яка має кращих коней, більш вправна у верховій їзді та фехтуванні і, щонайменше, така ж хоробра. Але хіба це аргумент проти пана Дюрінга? Хіба Наполеон не був розбитий вщент у боротьбі з Європою? Хіба він не зазнавав поразок одної за одною? А через що? Тільки через те, що запровадив в тактику кавалерії плутане й туманне уявлення Гегеля!

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.

....Діалектика як наука про всезагальний зв'язок. Головні закони: перетворення кількості в якість — взаємопроникнення полярних протилежностей і перетворення їх одне в одне, коли вони доведені до межі — розвиток шляхом протиріччя, чи заперечення заперечення, — спіральна форма розвитку....

Історія природи і людського суспільства — ось звідки абстрагуються закони діалектики. Вони якраз не що інше, як найбільш загальні закони обох цих фаз історичного розвитку, а також самого мислення. По суті вони зводяться до таких трьох законів:

Закон переходу кількості в якість і навпаки.

Закон взаємного проникання протилежностей.

Закон заперечення заперечення.

Усі ці три закони були розвинуті Гегелем на його ідеалістичний манер лише як закони мислення: перший — у першій частині «Логіки» — у вченні про буття; другий займає нею другу і найбільш значну частину його «Логіки» — вчення про сутність; нарешті, третій фігурує як основний закон при побудові всієї системи. Помилка полягає в тому, що закони ці він не виводить з природи і історії, а нав'язує останнім згори як закони мислення.

* * *

Перша — це грецька філософія. Тут діалектичне мислення виступає ще в первісній простоті, яка не порушується тими малими перешкодами, що їх сама собі створила метафізика XVII і XVIII століть — Бекон і Локк в Англії, Вольф у Німеччині — і якими вона загородила собі шлях від розуміння окремого до розуміння цілого, до осягнення загального зв'язку речей. У греків — саме тому, що вони ще не дійшли до розчленування, до аналізу природи, — природа ще розглядається загалом, як одне ціле. Загальний зв'язок явищ природи не доводиться в подробицях: він є для греків результатом безпосереднього споглядання. У цьому хіба грецької філософії, через яку вона повинна була згодом поступитися місцем перед іншими поглядами. Але в цьому ж полягає і її перевага над усіма її пізнішими метафізичними противниками. Якщо метафізика права щодо греків у подробицях, то в цілому греки мають рацію щодо метафізики. Це одна з причин, які примушують нас знов і знов повертатись у філософії, як і в багатьох інших галузях, до досягнень того маленького народу, універсальна обдарованість і діяльність якого забезпечили йому в історії розвитку людства місце, на яке не може претендувати жоден інший народ. Другою ж причиною є те, що в різноманітних формах грецької філософії вже є в зародку, в проце-

сі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів. Через це і теоретичне природознавство, якщо воно хоче простежити історію виникнення і розвитку своїх теперішніх загальних положень, змушене повертатись до греків. І розуміння цього все більше й більше прокладає собі шлях. Щораз рідше трапляються ті природодослідники, які, самі оперуючи уривками грецької філософії, наприклад атомістики, як вічними істинами, дивляться на греків по-беконівськи з висока на тій підставі це розуміння поглибилось і привело до справжнього ознайомлення з грецькою філософією.

Другою формою діалектики, особливо близькою саме німецьким природодослідникам, є класична німецька філософія від Канта до Гегеля. Тут уже деякий початок покладено, бо також і крім згаданого вже неокантіанства стає знову модою повертатись до Канта. З того часу як відкрили, що Кант є творцем двох геніальних гіпотез, без яких ніяке теоретичне природознавство не може ступити і кроку, — а саме приписуваної раніше Лапласу теорії виникнення сонячної системи і теорії сповільнення обертання Землі завдяки припливам, — з того часу Кант знову здобув належну шану в природодослідників. Але вчитися діалектики у Канта було б без потреби втомливою і невдячною роботою, відколи в творах *Гегеля* ми маємо обширний компендій діалектики, хоч і розвинутий з цілком хибного вихідного пункту.

Енгельс Ф. Діалектика природи.

Ленін В. а

Гегелівську діалектику, як найвсебічніше, найбагатше на зміст і найглибше вчення про розвиток, Маркс і Енгельс вважали за величезний здобуток класичної німецької філософії. Всяке інше формулювання принципу розвитку, еволюції вони вважали за однобічне, бідне на зміст, за таке, що спотворює й калічить дійсний хід розвитку (нерідко із стрибками, катастрофами, революціями) в природі і в суспільстві. «Ми з Марксом були ледве чи не єдині люди, що поставили собі завдання врятувати» (від розгрому ідеалізму і гегельянства серед того) «свідому діалектику і перевести її в матеріалістичне розуміння природи». «Природа є підтвердження діалектики, і якраз новітнє природознавство показує, що це підтвердження надзвичайно багате» (писано до відкриття радію, електронів, перетворення елементів і т. п.), «воно нагромаджує щодня масу матеріалу

і доводить, що все діється в природі кінець кінцем діалектично, а не метафізично».

«Велика основна думка, — пише Енгельс, — що світ складається не з готових, закінчених предметів, а являє собою сукупність процесів, в якій предмети, що здаються незмінними, так само як і роблені головою мислені їх знімки, поняття, перебувають у безперервній зміні, то виникають, то знищуються, — ця велика основна думка від часу Гегеля до такої міри увійшла в загальну свідомість, що навряд чи хто-небудь стане заперечувати її в її загальному вигляді. Але одна річ визнавати її на словах, інша річ — застосовувати її в кожному окремому випадку і в кожній даній галузі дослідження». «Для діалектичної філософії нема нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого. На всьому і в усьому бачить вона відбиток неминучого падіння, і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, безконечного піднесення від нижчого до вищого. Вона сама є лише простим відображенням цього процесу в мислячому мозку». Отже, діалектика, за Марксом, є «наука про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення».

Цей, революційний, бік філософії Гегеля сприйняв і розвинув Маркс. Діалектичний матеріалізм «не потребує ніякої філософії, що стоїть над іншими науками». Від колишньої філософії лишається «вчення про мислення і його закони — формальна логіка і діалектика». А діалектика, в Марксовому розумінні, а також за Гегелем, містить у собі те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи й узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від незнання до пізнання.

В наш час ідея розвитку, еволюції, увійшла майже цілком у суспільну свідомість, але іншими шляхами, не через філософію Гегеля. Проте ця ідея в тому формулюванні, яке дали Маркс і Енгельс, спираючись на Гегеля, далеко більш всебічна, далеко багатша за змістом, ніж ходяча ідея еволюції. Розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій основі («заперечення заперечення»), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій лінії;

- розвиток стрибкоподібний, катастрофічний, революційний;
- «перерви поступовості»; перетворення кількості на якість;
- внутрішні імпульси до розвитку, які дає суперечність, зіткненням різних сил і тенденцій, що діють на дане тіло або в межах даного явища або всередині даного суспільства;
- взаємозалежність і найтісніший, нерозривний зв'язок усіх

сторін кожного явища, зв'язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес руху, — такими є деякі риси діалектики, як більш змістовного вчення про розвиток.

Ленін В. Карл Маркс.

Поппер К.

а

Ще одна небезпека, що сходить від діалектики, пов'язана з її туманністю. Вона гранично полегшує використання діалектичної інтерпретації до всякого різновиду розвитку і навіть до того, що не має ніякого відношення до діалектики. Відома діалектична інтерпретація, яка ототожнює пшеничне зерно з тезою, рослину, що з нього розвивається, — з антитезою, а всі зерна цієї рослини — з синтезом. Що такі приклади затуманюють і без того неясний сенс діалектичної тріади, роблячи її розпливчастість просто загрозливою, — це очевидно; у певний момент, охарактеризувавши розвиток як діалектичний, ми повідомимо лише те, що розвиток проходить певні ступені, тобто зовсім небагато. Інтерпретувати ж цей процес розвитку в тому сенсі, що ріст рослини є заперечення зерна, яке перестає існувати, і що визрівання численних нових зерен є заперечення заперечення — певне нове начало на більш високому рівні — значить просто грати словами.

Після всього сказаного, я думаю, зрозуміло, що слово «діалектика» необхідно використовувати дуже обережно, найкраще взагалі його не вживати, — бо ж ми завжди можемо використовувати більш зрозумілу термінологію спроб та помилок. Виняток потрібно зробити лише для тих випадків, де непорозуміння неможливе і де ми стикаємося з таким розвитком теорії, який справді повністю вкладається в діалектичну тріаду.

Діалектика (в сучасному, тобто переважно гегелівському, сенсі терміна) — це теорія, згідно з якою дещо — зокрема, людське мислення, — в своєму розвитку проходить діалектичну тріаду: тезу, антитезу, синтез. Спочатку — певна ідея, теорія чи рух, — теза. Теза, скоріше за все, викличе протилежність, опозицію, оскільки, як і більшість речей у цьому світі, вона ймовірно, буде безспірною, тобто матиме слабкі місця. Протилежна їй ідея (чи рух) має назву антитеза, оскільки вона спрямована проти першого — тези. Боротьба між тезою і антитезою триває доти, доки не знаходиться таке рішення, що в якихось відношеннях виходить за рамки і тези і антитези, ви-

знаючи, однак, їх відносну цінність й намагаючись зберегти їх переваги і уникнути недоліків. Це рішення, яке є третім діалектичним кроком, називається синтезом. Одного разу досягнутий синтез, у свою чергу, може стати першим шаблем нової діалектичної тріади і справді стає ним, якщо виявляється одностороннім чи незадовільним з якихось інших причин. Бо ж в останньому випадку знову виникне опозиція, а значить, синтез можна буде розглядати як нову тезу, яка породила нову антитезу. Отже, діалектична тріада поновиться на більш високому рівні; вона може піднятися і на третій рівень, коли досягне другого синтезу.

Те, що називають діалектичною тріадою, ми пояснили досить повно. Навряд чи можна сумніватися в тому, що діалектична тріада добре описує певні шаблі в історії мислення, особливо в розвитку ідей, теорій і соціальних рухів, що спираються на ідеї чи теорії. Можна сказати, що інтерпретація в термінах методу спроб і помилок є дещо гнучішою, ніж інтерпретація в термінах діалектики. Вона не обмежується ситуацією, де пропонується починати з одної-єдиної тези, і тому з легкістю використовується там, де з самого початку висувається кілька тез, незалежних одна від одної і не обов'язково протилежних.

...Ми повинні бути обережними, наприклад, по відношенню до низки метафор, які використовуються діалектиками і які, на жаль, часто сприймаються занадто буквально. Наприклад, діалектики кажуть, що теза «створює» свою антитезу. В дійсності ж лише наша критична установка створює антитезу, і там, де її немає, ніяка антитеза не буде створена. Далі, не слід думати також, що саме «боротьба» між тезою і антитезою «створює» синтез. Насправді відбувається битва умів, і саме уми повинні бути продуктивними й створювати нові ідеї; історія людського мислення нараховує багато безплідних битв, битв, що закінчилися нічим. І навіть якщо синтезу досягнуто, його характеристика як такого, що «зберігає» кращі елементи тези й антитези, як правило, є досить недосконалою. Ця характеристика веде до омани, навіть якщо вона вірна, оскільки окрім старих ідей, які синтез «зберігає», він завжди уособлює й нову ідею, яку не можна редукувати до більш ранніх стадій діалектичного розвитку. Інакше кажучи, синтез зазвичай є чимось більшим, ніж конструкція з матеріалу, що постачається тезою й антитезою. Беручи до уваги все сказане, можна підсумувати, що діалектична інтерпретація — насамперед те її положення, що синтез будується з ідей, які містять тезу й антитезу, — якщо і не застосовуються, все ж навряд чи може сприяти розвитку мислення. Цей момент підкреслювали часом і самі діалектики; й однак вони майже завжди думають, що діалектика

може бути використана як метод, який допоможе їм підштовхнути чи, у крайньому разі, передбачити майбутній розвиток мислення.

Понтер К. Що таке діалектика?

Адорно Т. а

...Саме ім'я діалектика говорить спочатку лише про те, що в її поняттях предмети не виникають, що вони суперечать загально-прийнятій нормі *adaequatio*. Суперечність — це зовсім не те, у що був зобов'язаний перетворити суперечність гегелівський абсолютний ідеалізм, суперечність не є гераклітівське істотне. Суперечність — знак неістинності тотожності, знак виникнення досягнутого в понятті. Видимість тотожності внутрішньо притаманна мисленню з огляду на саму його чисту форму. Мислити — значить ідентифікувати, визначати, встановлювати тотожність.

Ієрархія понять із задоволенням ставить перешкоди перед тим дечим, що прагне досягнути мислення. Його видимість і його істина взаємно обмежують одна одну. Це дещо не допускає свого директивного усунення, воно може бути «зняте» лише чимось на кшталт клятви, обіцянки в-собі-існування поза цілісністю розумових визначень. Таємно ця думка присутня у Канта, Гегель використовує її в своїй полеміці проти Канта: потойбічне «в собі» (*an sich*) як повністю позбавлене визначень є для поняття незначним. Свідомість видимості понятійної цілісності нічого не може, нічого, окрім як подолати видимість тотальної тотожності — подолати на свій лад. Оскільки як ця цілісність будує себе за міркою логіки, ядром якої є закон виключення третього, то все, що цьому закону не підкоряється (все якісно відмінне), позначається як суперечність. Суперечність — це не тотожне з точки зору тотожності; верховенство принципу суперечності в діалектиці означає співвідносність, співвимірність гетерогенного і мислення цілісності.

...Діалектика — це послідовне логічне усвідомлення нетотожності. Вона не створює підстав для концепції. До діалектики думку штовхає її недостатність, якої не уникнути, погрішності в мислимим. Якщо обернути проти діалектики докори, які повторюються з часів аристотелівських критиків Гегеля, то все, що потрапляє на млин такої критики, зводиться до суто логічної форми суперечності і залишає без уваги безкінечне різнобарв'я неконтрадикторного, просто суперечливого; таким чином погрішності речі перекладаються на метод.

Адорно Т. Негативна діалектика.